

Wpływ instytucji otoczenia biznesu na rozwój małych i średnich przedsiębiorstw w regionie lubelskim

Alfreda Kamińska

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

Streszczenie: *W dobie gospodarki opartej na wiedzy konieczna jest współpraca sektora małych i średnich przedsiębiorstw (MŚP) z firmami oferującymi pomoc doradczą, szkoleniową, informacyjną, wsparcie przy wprowadzaniu innowacyjnych rozwiązań i nowoczesnych technologii. W artykule zaprezentowano potencjał instytucji otoczenia biznesu (IOB) w regionie lubelskim oraz zakres świadczonych przez nie usług na rzecz sektora MŚP. Analiza dostępnych danych oraz wyniki badań własnych wskazały na ograniczony zakres współpracy małych i średnich przedsiębiorstw regionu lubelskiego z instytucjami otoczenia biznesu charakteryzującymi się mniejszą aktywnością w porównaniu do średniej krajowej, niewystarczającą dostępnością oraz niewłaściwym zakresem oferty. Jednocześnie wykazano występowanie współzależności pomiędzy poziomem współpracy małych i średnich przedsiębiorstw z instytucjami otoczenia biznesu a rozwojem przedsiębiorstw¹. Zweryfikowano hipotezę mówiącą, iż jednym z istotnych ograniczeń rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w regionie lubelskim jest niewystarczające wsparcie instytucji otoczenia biznesu. W oparciu o wyniki badań sformułowano wnioski i rekomendacje dotyczące podjęcia pożądanych zmian w działalności instytucji otoczenia biznesu w regionie lubelskim oraz określono spodziewane efekty tych zmian w postaci rozwoju MŚP i poprawy potencjału gospodarczego woj. lubelskiego.*

Wprowadzenie

Rozwój przedsiębiorstwa determinowany jest wieloma różnorodnymi czynnikami związanymi z osobą przedsiębiorcy, zasobami wewnętrznymi firmy oraz otoczeniem, w którym funkcjonuje przedsiębiorstwo. Rosnąca w ostatnich latach rola regionów będąca wynikiem polityki Unii Europejskiej powoduje wzrost znaczenia uwarunkowań regionalnych w rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw. Otoczenie regionalne obejmuje m.in. podmioty wspomagające prowadzenie działalności gospodarczej, rozwój przedsiębiorczości i innowacyjności w regionie. Podmioty te określane są mianem instytucji otoczenia biznesu, a w ich skład wchodzi agencje rozwoju regionalnego i lokalnego, ośrodki szkoleniowe i doradcze, banki i inne instytucje finansowe, fundusze pożyczkowe i poręczeniowe, ośrodki innowacji i przedsiębiorczości (inkubatory przedsiębiorczości, inkubatory technologiczne, parki i centra technologiczne, instytuty i ośrodki badawczo-rozwojowe, centra transferu technologii), organizacje reprezentujące przedsiębiorców (izby przemysłowo-handlowe, izby gospodarcze, stowarzyszenia branżowe i handlowe), uczelnie wyższe [Burdecka 2004, s. 5-6, 64-70]. W zawężonym znaczeniu instytucje otoczenia biznesu obejmują podmioty niekomercyjne, tzw. instytucje non profit, nie działające dla zysku lub przeznaczające zysk na cele statutowe [Burdecka 2004, s. 5]. Trudno jednak pominąć wśród instytucji otoczenia biznesu podmioty komercyjne, typu banki czy prywatne firmy doradczo-szkoleniowe, od których w znaczny sposób zależą możliwości rozwoju przedsiębiorstw.

¹ W niniejszym artykule pod pojęciem rozwoju przedsiębiorstwa rozumie się wprowadzanie pozytywnych zmian produkcyjnych, procesowych, strukturalnych, technologicznych pozwalających na dostosowanie firmy do zachodzących zmian oraz budowanie przewagi konkurencyjnej na rynku.

1. Potencjał instytucji otoczenia biznesu w regionie lubelskim

Wśród instytucji aktywnie działających w regionie lubelskim i wspierających rozwój małych i średnich przedsiębiorstw wyróżniają się:

- Lubelska Fundacja Rozwoju,
- Fundacja Rozwoju Lubelszczyzny,
- Polska Fundacja Ośrodków Wspomagania Rozwoju Gospodarczego „OIC Poland”,
- Polski Fundusz Gwarancyjny Sp. z o.o. (dawniej Lubelski Fundusz Poręczeń Sp. z o.o.),
- Lubelski Park Naukowo-Technologiczny,
- Centrum Innowacji i Transferu Technologii Lubelskiego Parku Naukowo-Technologicznego,
- organizacje samorządu gospodarczego,
- Kłasy: Dolina Ekologicznej Żywności, Stowarzyszenie Grupy Przedsiębiorców Przemysłu Lotniczego Dolina Lotnicza,
- uczelnie wyższe oraz akademickie inkubatory przedsiębiorczości.

Lubelska Fundacja Rozwoju (LFR) jest jedną z pierwszych Agencji Rozwoju Regionalnego w Polsce. Powstała we wrześniu 1991 r. Misją Fundacji jest wspieranie rozwoju gospodarczego regionu lubelskiego, w szczególności podejmowanie działań na rzecz sektora mikro-, małych i średnich przedsiębiorstw. Fundacja realizuje swoją misję poprzez pozyskiwanie i wdrażanie projektów pomocowych finansowanych ze źródeł zewnętrznych. Większość ze zrealizowanych 200 projektów finansowana była z funduszy Unii Europejskiej i koncentrowała się na tworzeniu i wsparciu istniejących przedsiębiorstw. Oprócz udzielania dotacji ze środków UE Lubelska Fundacja Rozwoju, wykorzystując w swojej działalności finansowe instrumenty wspierania przedsiębiorczości, oferuje poręczenia kredytowe, pożyczki i inwestycje kapitałowe.

LFR wspomaga rozwój sektora MŚP poprzez udzielanie poręczenia kredytów mikro-, małym i średnim przedsiębiorstwom, które spełniają wymogi banku, ale nie mogą uzyskać kredytu ze względu na brak wystarczającego zabezpieczenia. Maksymalna kwota poręczenia to 1,5 mln zł. Mikro- i małe przedsiębiorstwa mogą liczyć również na kapitał w postaci pożyczki. Pożyczka wynosząca 5-120 tys. zł może być przeznaczona na dowolny cel związany z działalnością gospodarczą. Oferta *venture capital* ma zaś wspierać przedsięwzięcia inwestycyjne małych i średnich przedsiębiorstw w postaci dostarczenia średnio- lub długookresowego kapitału w wysokości do 200 tys. \$.

Przy Lubelskiej Fundacji Rozwoju w oparciu o umowę z Polską Agencją Rozwoju Przedsiębiorczości działa Regionalny Punkt Konsultacyjny. Świadczy on bezpłatne usługi informacyjne dla osób fizycznych zamierzających rozpocząć działalność gospodarczą oraz dla prowadzących mikro-, małe i średnie przedsiębiorstwa. Natomiast Ośrodek Enterprise Europe Network funkcjonujący przy LFR oferuje m.in. pomoc przedsiębiorstwom w poszukiwaniu partnerów handlowych i technologicznych, wsparcie w działaniach na rzecz rozwoju potencjału innowacyjnego w przedsiębiorstwach, promocję innowacyjnych rozwiązań polskich firm na rynku europejskim oraz świadczy usługi informacyjne na temat dostępnych projektów i funduszy unijnych. LFR, planując realizację projektów dotyczących innowacji i transferu technologii w sektorze małych i średnich przedsiębiorstw, utworzyła Business & Innovation Centre w Lublinie będące regionalną jednostką służącą pomocą we wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań w przedsiębiorstwach woj. lubelskiego.

Lubelska Fundacja Rozwoju prowadzi swoją działalność w regionie poprzez sieć dwunastu lokalnych instytucji utworzonych wspólnie z samorządami miast, gmin, powiatów, organizacjami pozarządowymi, które tworzą razem „sieć rozwoju przedsiębiorczości”. Składają się na nią oddziały LFR w Białej Podlaskiej, Chełmie, Janowie Lubelskim, Kraśniku, Krasnymstawie, Lubartowie, Łęcznej, Parczewie, Poniatowej, Tomaszowie Lubelskim, Włodawie i Zamościu².

Fundacja Rozwoju Lubelszczyzny (FRL) działa od 1990 r., oferując małym i średnim przedsiębiorstwom usługi doradcze z zakresu prowadzenia działalności gospodarczej i zarządzania przedsiębiorstwem, szkolenia, bezpłatne usługi informacyjne dla przedsiębiorców w ramach punktów konsultacyjnych. FRL prowadzi usługi doradztwa personalnego, pośrednictwa pracy i poradnictwa zawodowego w ramach Agencji Zatrudnienia. Działa w oparciu o sieć ośmiu lokalnych ośrodków w regionie (Biała Podlaska, Chełm, Hrubieszów, Krasnystaw, Łuków, Parczew, Tomaszów Lubelski i Zamość).

Z inicjatywy FRL został utworzony **Lubelski Klaster Ekoenergetyczny** realizujący projekt „Lubelska sieć współpracy dla rozwoju przedsiębiorczości i innowacji” dofinansowany z Europejskiego Funduszu Społecznego

² www.lfr.lubelskie.pl [dostęp: 9.10.2010].

i budżetu państwa. Działalność klastra może przyczynić się do przyciągnięcia do regionu nowoczesnych technologii produkcji energii, budowy systemu dostaw i dystrybucji energii, a także prowadzenia badań naukowych i wdrażania nowych rozwiązań technologicznych w zakresie wytwarzania energii ze źródeł odnawialnych. Powstała inicjatywa stwarza szansę rozwoju i poprawy innowacyjności przedsiębiorstw i regionu lubelskiego.

Od początku swojej działalności Fundacja Rozwoju Lubelszczyzny:

- udzieliła 152 dotacje w ramach refundacji kosztów szkoleń na kwotę 204 000 zł,
- udzieliła 150 dotacji na zakup środków trwałych na kwotę 540 000 zł,
- przeszkoliła ponad 19 tys. osób,
- wdrożyła system zapewnienia jakości HACCP w 25 zakładach przetwórstwa mleka i mięsa,
- udzieliła ponad 7 tys. bezpłatnych porad osobom rozpoczynającym działalność gospodarczą oraz firmom z sektora MŚP w ramach Punktów Konsultacyjnych,
- w 7 projektach realizowanych w ramach Działania 2.5 – ZPORR „Promocja przedsiębiorczości” około 250 beneficjentów ostatecznych rozpoczęło prowadzenie działalności gospodarczej i uzyskało wsparcie finansowe (dotacje inwestycyjne i wsparcie pomostowe)³.

Szeroką działalność prowadzi **Polska Fundacja Ośrodków Wspomagania Rozwoju Gospodarczego „OIC Poland”** w Lublinie będąca prywatną organizacją pozarządową realizującą przedsięwzięcia związane z edukacją, rynkiem pracy i promocją przedsiębiorczości⁴ oraz **Biłgorajska Agencja Rozwoju Regionalnego** wspierająca wszechstronnie małe i średnie przedsiębiorstwa z Biłgoraja i okolic poprzez świadczenie usług informacyjnych, szkoleniowych, doradczych i finansowych⁵.

Lubelska Fundacja Rozwoju w Lublinie, Fundacja Rozwoju Lubelszczyzny w Lublinie, Polska Fundacja Ośrodków Wspomagania Rozwoju Gospodarczego „OIC Poland” w Lublinie, Biłgorajska Agencja Rozwoju Regionalnego SA w Biłgoraju, a także Fundacja Puławskie Centrum Przedsiębiorczości w Puławach, Wschodni Klub Techniki i Racjonalizacji w Zamościu, Białkopodlaska Izba Gospodarcza – Biała Podlaska, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu oraz Wojewódzki Klub Techniki i Racjonalizacji w Lublinie zrzeszone są w ramach **Krajowego Systemu Usług dla Małych i Średnich Przedsiębiorstw** i wspierane przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości.

Tabela 1 przedstawia wyniki działalności ośrodków KSU w woj. lubelskim i w Polsce w 2006 r. (ostatnie dostępne badania).

W 2006 r. ośrodki KSU w regionie lubelskim obsłużyły 5 775 klientów, z czego 32% stanowili przedsiębiorcy z sektora MŚP (w kraju – 53,1%), zaś 33,3% osoby podejmujące działalność gospodarczą (w kraju – 11%). Jak widać, działalność KSU w regionie lubelskim jest nastawiona w dużym stopniu na udzielanie pomocy osobom zamierzającym założyć firmę. Wydajność pracy ośrodków KSU na Lubelszczyźnie jest znacznie mniejsza w porównaniu z innymi ośrodkami w kraju. Jeden ośrodek w regionie lubelskim obsłużył średnio o 36% mniej klientów oraz udzielił prawie o połowę mniej usług w porównaniu ze średnią krajową.

Udział regionu w liczbie obsłużonych klientów z sektora MŚP przez ośrodki KSU wynosił zaledwie 1,95%, zaś w liczbie obsłużonych osób podejmujących działalność gospodarczą – 3%. W ciągu badanego roku przeszkolono 3 766 pracowników małych i średnich przedsiębiorstw oraz 325 osób uruchamiających własną działalność w regionie. Powyższa analiza pozwala stwierdzić **mniejszą aktywność ośrodków Krajowego Systemu Usług** stanowiących otoczenie biznesowe w regionie lubelskim.

Warunkiem rozwoju przedsiębiorstw jest dostęp do zewnętrznych źródeł finansowania. Pomimo dynamicznego rozwoju instrumentów finansowych w ostatnich latach kredyty bankowe nadal pozostają najczęstszą formą finansowania inwestycji oraz bieżącej działalności sektora MŚP.

Dla wielu przedsiębiorstw regionu lubelskiego otrzymanie kredytu bankowego jest możliwe dzięki działalności funduszy poręczeniowych, wśród których wyróżnia się **Polski Fundusz Gwarancyjny Sp. z o.o. (PFG)** – jeden z największych funduszy poręczeniowych w Polsce, do niedawna noszący nazwę Lubelski Fundusz Poręczeń.

³ www.fundacja.lublin.pl [dostęp: 9.10.2010].

⁴ www.oic.lublin.pl [dostęp: 9.10.2010].

⁵ www.baarr.org.pl [dostęp: 9.10.2010].

Tab. 1. Porównanie aktywności ośrodków KSU w regionie lubelskim i w Polsce

	Lubelskie		Polska	
	Ogółem	Średnio jeden ośrodek	Ogółem	Średnio jeden ośrodek
Liczba obsługiwanych klientów z sektora MŚP	1 848	205,3	94 736	532,2
Liczba obsługiwanych klientów podejmujących działalność gospodarczą	616	68,4	20 521	115,3
Liczba obsługiwanych klientów ogółem	5 775	641,7	178 392	1 002,2
Liczba zrealizowanych usług dla sektora MŚP i osób podejmujących działalność gospodarczą:				
doradcze ogólne	336	37,3	13 831	77,7
doradcze proinnowacyjne	0	0,0	758	4,3
szkoleniowe	327	36,3	6 903	38,8
informacyjne	1 747	194,1	59 786	335,9
poręczenia finansowe	35	3,9	613	3,4
pożyczki	21	2,3	3 171	17,8
inne	0	0,0	5 635	31,7
Liczba usług ogółem	2 466	274,0	90 697	509,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: A. Forin, S. Marczyńska, A. Szwoch (red.) (2008): *Partner przedsiębiorcy. Ogólnopolski informator Krajowego Systemu Usług dla Małych i Średnich Przedsiębiorstw*. Warszawa, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, s. 15-18.

Fundusz powstał w 1995 r. w ramach Polsko-Brytyjskiego Programu Rozwoju Przedsiębiorczości jako jednoosobowa spółka Lubelskiej Fundacji Rozwoju. Celem działalności Funduszu jest ułatwienie przedsiębiorcom nieposiadającym odpowiedniego zabezpieczenia dostępu do kredytów, współudział w tworzeniu miejsc pracy oraz zmniejszenie ryzyka występującego po stronie banków kredytujących, a tym samym wywieranie wpływu na większe zainteresowanie banków finansowaniem sektora MŚP⁶.

Kwota poręczenia udzielonego przez PFG może wynosić od 15 tys. zł do 1,5 mln zł, natomiast wartość poręczenia nie może przekroczyć 70% wartości kapitału udzielonego kredytu lub pożyczki, zatem kredytobiorca zobowiązany jest do ustanowienia zabezpieczenia na rzecz kredytodawcy w postaci 30% wartości kredytu.

Polski Fundusz Gwarancyjny należy do grupy funduszy bardzo dużych – na koniec 2008 r. dysponował kapitałem w wysokości 57,9 mln zł, co daje mu drugą pozycję pod względem wielkości kapitału wśród funduszy regionalnych i lokalnych w Polsce. Ze względu na wartość udzielonych poręczeń wynoszącą 63 033 tys. zł znalazł się na 3. miejscu rankingu, zaś na 12. pod względem liczby udzielonych poręczeń w 2008 r. (189). Aktywność funduszu mierzona za pomocą stosunku wartości aktualnych poręczeń do kapitału funduszu (zaangażowanie) wyniosła 117%, plasując PFG w drugiej dziesiątce.

Polski Fundusz Gwarancyjny realizuje projekt „Wzmocnienie kapitałowe PFG Sp. z o.o. gwarancją dostępności finansowania zewnętrznego dla MŚP w woj. lubelskim”. W ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego na lata 2007-2013 Fundusz uzyska dokapitalizowanie w wysokości ponad 42 mln zł, co przełoży się na wzrost jego możliwości operacyjnych i ułatwi małym i średnim przedsiębiorcom z woj. lubelskiego dostęp do zewnętrznych źródeł finansowania inwestycji.

⁶ www.pfg-poreczenia.pl [dostęp: 11.10.2010].

Tab. 2. Wybrane dane charakteryzujące działalność Polskiego Funduszu Gwarancyjnego

Wyszczególnienie	2007 r.	2008 r.
Zaangażowanie	61 935 tys. zł	67 953 tys. zł
Poręczenia udzielone w 2007 r. na rzecz banków: • wartość • liczba	60 640 tys. zł 193	63 039 tys. zł 189
Struktura poręczeń według rodzaju poręczanego zobowiązania: • kredyt inwestycyjny • pożyczka inwestycyjna • kredyt obrotowy • pożyczka obrotowa	14 652 tys. zł 77 tys. zł 44 354 tys. zł 1 558 tys. zł	11 621 tys. zł 0 zł 51 418 tys. zł 0 zł
Udzielone poręczenia według liczby zatrudnionych w firmie poręczeniobiorcy: • mikro- • małe • średnie	Wartość/liczba poręczeń: 42 943 tys. zł/140 14 693 tys. zł/47 3 005 tys. zł/6	Wartość/liczba poręczeń: 21 892 tys. zł/107 27 752 tys. zł/65 13 395 tys. zł/17
Zaangażowanie (wartość aktualnych poręczeń w stosunku do kapitału funduszu)	107,97%	117%
Liczba poręczeń udzielanych średnio miesięcznie w ciągu roku	16,08	15,75
Średnia wartość udzielanego poręczenia	314,20 tys. zł	333,54 zł

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Raport o stanie Funduszy poręczeń kredytowych w Polsce. Stan na dzień: 31.12.2008 r. 2008].

Oprócz Polskiego Funduszu Gwarancyjnego działającego poprzez sieć czterech oddziałów w regionie lubelskim poręczeń udziela Biłgorajska Agencja Rozwoju Regionalnego SA dysponująca kapitałem w wysokości 2 170 tys. zł oraz Fundacja Puławskie Centrum Przedsiębiorczości – Puławski Fundusz Poręczeń Kredytowych z prawie 1 mln kapitału. Zakres działania i aktywność tych funduszy jest jednak niewielka – Biłgorajska Agencja udzieliła w 2008 r. zaledwie dziesięciu poręczeń, zaś Fundusz Puławski – siedemnastu.

Przedsiębiorcy regionu lubelskiego mogą uzyskać na preferencyjnych warunkach pożyczki na rozpoczęcie oraz prowadzenie własnej firmy z **Funduszu Pożyczkowego Lubelskiej Fundacji Rozwoju (FP LFR)** oraz w Biłgorajskiej Agencji Rozwoju Regionalnego. Fundusz Pożyczkowy LFR dysponuje kapitałem pożyczkowym o wartości 25,8 mln zł, a od początku swojej działalności udzielił 846 pożyczek na kwotę 43,2 mln zł⁷. Potencjał Funduszu Pożyczkowego LFR przedstawia tab. 3.

Fundusz Pożyczkowy LFR należy do grupy dużych funduszy, a jego kapitał stanowi 2,9% kapitału pożyczkowego regionalnych i lokalnych funduszy pożyczkowych w Polsce zrzeszonych w Polskim Stowarzyszeniu Funduszy Pożyczkowych. W 2008 r. FP LFR udzielił 181 pożyczek na kwotę 10 969 tys. zł, zajmując 12. lokatę w kraju pod względem wartości udzielonych pożyczek oraz 13. ze względu na liczbę pożyczek. Na koniec 2008 r. FP LFR posiadał 467 aktywnych pożyczek na kwotę 14 637 tys. zł. Przeciętna wartość pożyczki udzielonej przez FP LFR wynosi 60,6 tys. zł i jest znacznie wyższa od średniej krajowej (22,3 tys. zł), na którą wpływ mają pożyczki udzielane mikroprzedsiębiorstwom przez polsko-amerykański Fundusz MIKRO. Pożyczki Funduszu MIKRO stanowią 69,8% ogólnej liczby krajowych pożyczek, a przeciętna ich wartość wynosi zaledwie 7,9 tys. zł. Z uwagi na uproszczony tryb udzielania pożyczek opierający się na oświadczeniach i niewymagający znacznych formalności pożyczki te cieszą się dużą popularnością wśród właścicieli mikroprzedsiębiorstw także w regionie lubelskim, gdzie istnieją dwa oddziały Funduszu MIKRO działające w Lublinie i Zamościu.

⁷ Por. Raport o stanie Funduszy poręczeń kredytowych w Polsce. Stan na dzień: 31.12.2008 r. (2008), Krajowe Stowarzyszenie Funduszy Poręczeniowych.

Tab. 3. Wybrane dane charakteryzujące działalność Funduszu Pożyczkowego LFR na 31 grudnia 2008 r.

	Kapitał pożyczkowy				Wartość pożyczek				Liczba pożyczek				Przeciętna pożyczka		
	narastająco do 31.12.2008 r.		przyrost/spadek w 2008 r.		narastająco do 31.12.2008 r.		przyrost/spadek w 2008 r.		narastająco do 31.12.2008 r.		przyrost/spadek w 2008 r.		stan na 31.12.07	stan na 31.12.08	w 2008 r.
	mln zł	%	mln zł	%	mln zł	%	mln zł	%	szt.	%	szt.	%	tys. zł	tys. zł	tys. zł
lubelskie*	25,8	2,9	1,5	6,1	43,2	1,6	11,0	34,0	846	0,5	181	27,2	66,8	51,1	60,6
Polska	946,4	106,5	124,9	15,2	2816,7	107,2	438,4	18,4	171278	105,7	19640	13,0	15,7	16,4	22,3

* Nie uwzględniono Funduszu Pożyczkowego Biłgorajskiej Agencji Rozwoju Regionalnego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Bartkowiak i Korol 2009].

Na podstawie przedstawionych danych dotyczących potencjału funduszy poręczeniowych i pożyczkowych regionu lubelskiego można stwierdzić, że omawiane fundusze wymagają dalszego rozwoju i rozszerzania zakresu działania. Konfrontacja wielkości środków, jakimi dysponują fundusze, oraz liczby udzielonych poręczeń i pożyczek z liczbą przedsiębiorstw działających w regionie lubelskim⁸ wyraźnie wskazuje na potrzebę zwiększenia liczby oraz wartości udzielanych poręczeń i pożyczek. Jest to warunkiem rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw, które powinny mieć ułatwiony dostęp do zewnętrznego finansowania.

Ważnym osiągnięciem w zakresie działań na rzecz wzrostu innowacyjności małych i średnich przedsiębiorstw regionu lubelskiego jest utworzenie Lubelskiego Parku Naukowo-Technologicznego (LPNT), Centrum Innowacji i Transferu Technologii LPNT, Regionalnego Parku Przemysłowego w Świdniku, Puławskiego Parku Przemysłowego oraz rozwój inicjatyw i załączków klastrowych.

Utworzony w 2005 r. przez Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie i Samorząd Województwa **Lubelski Park Naukowo-Technologiczny** stawia sobie za cel stworzenie środowiska sprzyjającego współpracy innowacyjnych przedsiębiorstw regionu z instytucjami badawczymi. Na terenie Parku znalazły swoją siedzibę m.in. Laboratorium Badań Genetycznych zajmujące się badaniem chromosomów ludzkich, Centralne Laboratorium Aparaturowe Uniwersytetu Przyrodniczego prowadzące prace badawcze i pomiarowe, małe i średnie przedsiębiorstwa, a w niedługim czasie ma zostać uruchomiony przez Politechnikę Lubelską i Uniwersytet Przyrodniczy nowy kierunek studiów – inżynieria biomedyczna – oraz Inkubator Technologiczny. Inwestycja ma zostać zakończona przy znacznym wsparciu ze środków unijnych do końca 2011 r.⁹ Całkowita wartość projektu „Lubelski Park Naukowo-Technologiczny w Lublinie” wynosi 19,5 mln zł. Kolejny park naukowo-technologiczny powstanie w Puławach.

Centrum Innowacji i Transferu Technologii Lubelskiego Parku Naukowo-Technologicznego Sp. z o.o. powstało z inicjatywy lubelskich środowisk naukowych. Inicjatywa ta ma na celu intensyfikację transferu wiedzy i technologii z instytucji naukowych do gospodarki, tworzenie klimatu sprzyjającego powstawaniu nowych firm tworzonych przez pracowników i absolwentów uczelni wyższych i instytucji badawczych, polepszenie warunków sprzyjających wdrażaniu innowacji, włączenie firm w międzynarodowe sieci badawcze i szkoleniowe oraz zwiększenie innowacyjności firm w regionie lubelskim [Klepka 2008, s. 23].

Od 2003 r. w Polsce południowo-wschodniej działa wysokotechnologiczny klaster **Stowarzyszenie Grupy Przedsiębiorców Przemysłu Lotniczego Dolina Lotnicza** skupiający 62 przedsiębiorstwa, w tym 4 z obszaru woj. lubelskiego. W wyniku przeprowadzonych w 2007 r. badań w ramach Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej [Pławgo 2007] w regionie lubelskim zidentyfikowano funkcjonujące klastry i inicjatywy klastrowe, w tym m.in. Klaster Lubelskie Drewno, Dolina Ekologicznej Żywności, Klaster Restauratorów i Hotelarzy, Klaster Kultury Lubelszczyzny, Podkarpacko-Lubelski Klaster Informatyczny, Stowarzyszenie Producentów

⁸ W 2008 r. w regionie lubelskim funkcjonowało 71 tys. aktywnych MŚP.

⁹ www.pntwl.lublin.pl [dostęp: 14.02.2011].

Komponentów Odlewniczych KOM-CAST, Klaster Medycyna Polska. Jedną z najszerzej rozpropagowanych inicjatyw jest **Dolina Ekologicznej Żywności** – klaster skupiający rolników ekologicznych i ich organizacje, przetwórców, sklepy ekologiczne, instytuty badawcze i wyższe uczelnie. Wszystkie funkcjonujące w regionie klastry powstały na bazie projektów unijnych bądź z myślą o uzyskaniu, a następnie wykorzystaniu planowanego dofinansowania [Bojar i Bojar 2008, s. 150-155].

Przedsiębiorstwa oraz instytucje publiczne działające w regionie lubelskim podejmują inicjatywy zrzeszania się w izbach i stowarzyszeniach, które reprezentują ich interesy i wspomagają rozwój regionalnej przedsiębiorczości.

Wśród najbardziej aktywnych organizacji pracodawców tworzących samorząd gospodarczy należy wymienić:

- Związek Prywatnych Pracodawców Lubelszczyzny Lewiatan,
- Regionalną Izbę Gospodarczą,
- Business Centre Club,
- Lubelską Izbę Rzemieślniczą,
- Izbę Rzemiosła i Przedsiębiorczości w Lublinie,
- Stowarzyszenie Lubelski Klub Biznesu.

Wymienione organizacje udzielają wsparcia swoim członkom w rozwiązywaniu problemów związanych z podejmowaniem i prowadzeniem działalności, ułatwiają nawiązywanie kontaktów handlowych, prowadzą działalność szkoleniową, uczestniczą w pracach legislacyjnych nad projektami aktów prawnych. Inicjują również współpracę przedsiębiorstw w postaci klastrów.

Na terenie woj. lubelskiego funkcjonuje około 50 instytucji (wg dostępnych baz danych), które za cel swojej działalności wskazują szeroko rozumianą pomoc dla biznesu. Badanie ankietowe tych instytucji przeprowadzone w ramach projektu *Regionalna Strategia Innowacji Lubelskie* pokazało, że **jedynie połowa z nich aktywnie uczestniczy w życiu gospodarczym regionu i pracy na rzecz przedsiębiorców** [Klepka 2008, s. 20]. Większość instytucji wspierających sektor MŚP powstała w latach 1989-1998. W ostatnim dziesięcioleciu przybyło zaledwie 14% tego typu podmiotów.

Głównymi formami wsparcia przedsiębiorstw są doradztwo, szkolenia, działalność informacyjna, natomiast nieliczne instytucje dysponują środkami finansowymi służącymi udzielaniu pożyczek i poręczeń finansowych.

Wyniki przeprowadzonych na potrzeby RSI badań wskazują, że instytucje wsparcia działające w regionie lubelskim funkcjonują przede wszystkim na rynkach lokalnych i mają małe doświadczenie na Jednolitym Rynku Europejskim. W niewielkim zakresie oferują usługi pośrednictwa w nawiązywaniu współpracy pomiędzy przedsiębiorstwami regionu lubelskiego a firmami globalnymi.

Instytucje otoczenia biznesu odgrywają też ograniczoną rolę w zakresie wspierania innowacji. Niewielka część z nich prowadzi analizy dotyczące zapotrzebowania na oferowane przez nie usługi wspomagania działalności innowacyjnej, a tylko co dziesiąta analizuje stopień inicjowania prac badawczo-rozwojowych potrzebami przedsiębiorstw [Klepka 2008, s. 21].

Należy również podkreślić fakt, że w woj. lubelskim większość instytucji otoczenia biznesu skoncentrowana jest w stolicy regionu – Lublinie – i najbliższych okolicach. To ogranicza dostęp pozostałych przedsiębiorstw do różnych form wsparcia oraz bezpośrednich kontaktów.

Zestawiając liczbę instytucji wspierających sektor MŚP z liczbą aktywnych przedsiębiorstw w regionie lubelskim, można stwierdzić, że na jeden podmiot wsparcia przypada ponad 3 tys. przedsiębiorstw. Nawet przy wielkiej aktywności tych podmiotów, uwzględniając ogrom potrzeb i problemów, z jakimi borykają się małe i średnie przedsiębiorstwa, należy uznać, iż **działalność tych instytucji jest niewystarczająca**. W Regionalnym Programie Operacyjnym Województwa Lubelskiego dostrzega się, że „czynnikiem, który w znacznym stopniu hamuje rozwój konkurencyjności przedsiębiorstw Lubelszczyzny, jest niewystarczająca infrastruktura ekonomiczna zarówno w aspekcie ilościowym (zbyt mała ilość funkcjonujących instytucji otoczenia biznesu) oraz jakościowym (niedostosowanie istniejącej infrastruktury okołobiznesowej do potrzeb przedsiębiorstw)” [Regionalny Program... 2007, s. 48].

Przedstawione informacje i dane liczbowe wskazują na niewystarczające wsparcie małych i średnich przedsiębiorstw regionu lubelskiego ze strony instytucji otoczenia biznesu.

2. Zależność rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw od wsparcia instytucji otoczenia biznesu w regionie lubelskim w świetle badań własnych

2.1. Charakterystyka badań

Badanie zostało przeprowadzone wśród mikro-, małych i średnich przedsiębiorstw regionu lubelskiego w okresie styczeń – marzec 2010 r. Jako kryterium określenia wielkości przedsiębiorstwa analogicznie do badań prowadzonych przez polskich oraz zagranicznych autorów, GUS oraz Eurostat przyjęto liczbę zatrudnionych¹⁰. Operatorem do badania była baza adresowa spełniająca kryterium reprezentatywności ze względu na wielkość i strukturę próby udostępniona przez Wyższą Szkołę Zarządzania i Administracji w Zamościu¹¹.

Badaniem objęto 360 mikro-, małych i średnich przedsiębiorstw, do których drogą pocztową zostały wysłane ankiety wraz z kopertami zwrotnymi i znaczkami. Otrzymano 103 poprawnie wypełnione ankiety, co oznacza zwrot na poziomie 28,6%.

Rozwój badanych przedsiębiorstw zmierzono w oparciu o zmiany wybranych na podstawie studiów literaturowych mierników w postaci wielkości zatrudnienia, sprzedaży ogółem, zysku, wartości inwestycji i usprawnień organizacyjnych. Przedsiębiorcy¹² określili zmiany wymienionych mierników na przestrzeni lat 2006-2007, 2007-2008, 2008-2009, zaś poszczególnym latom nadano wagi. W oparciu o poziom zmian wymienionych mierników wyliczono **ogólny wskaźnik rozwoju przedsiębiorstwa (WRP) w latach 2007-2009** stanowiący miarę rozwoju firmy. Na podstawie wielkości wskaźnika rozwoju każde przedsiębiorstwo zakwalifikowano do jednej z trzech grup: przedsiębiorstw rozwijających się, będących w stanie stagnacji lub regresu.

2.2. Wsparcie MŚP udzielane przez instytucje otoczenia biznesu

Analiza dokumentów oraz dostępnych danych liczbowych i wyników badań pozwoliła na wyciągnięcie wniosków dotyczących mniejszej aktywności instytucji otoczenia biznesu w regionie lubelskim w porównaniu z resztą kraju oraz niewystarczającego wsparcia udzielanego przedsiębiorcom.

Przeprowadzone przez autorkę badania empiryczne potwierdzają, iż współpraca małych i średnich przedsiębiorstw regionu lubelskiego z instytucjami otoczenia biznesu ma ograniczone rozmiary. W ciągu ostatnich 5 lat firmy współpracowały głównie z bankami, co jest oczywiste chociażby ze względu na potrzebę posiadania przez przedsiębiorstwa rachunków bankowych. Drugą najczęściej wymienianą przez respondentów grupą instytucji wspomagających działanie MŚP są firmy szkoleniowe i doradcze, a następnie agencje rozwoju regionalnego i lokalnego.

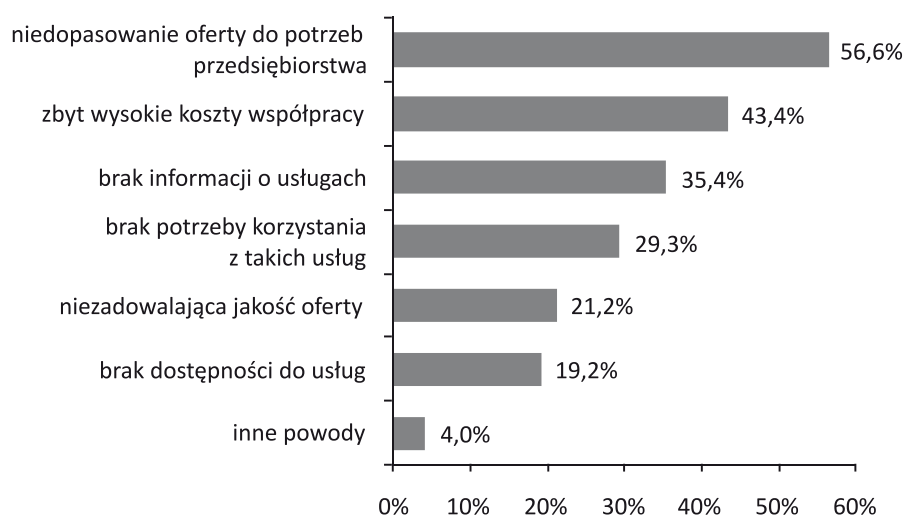
Rys. 1. Odsetek MŚP współpracujących z instytucjami otoczenia biznesu

¹⁰ Zgodnie z ustawą o swobodzie działalności gospodarczej z 2 lipca 2004 r. (DzU nr 173, poz. 1807).

¹¹ Opis doboru próby szerzej w: [M. Kowerski, J. Bielak, D. Długosz 2009, s. 77-102].

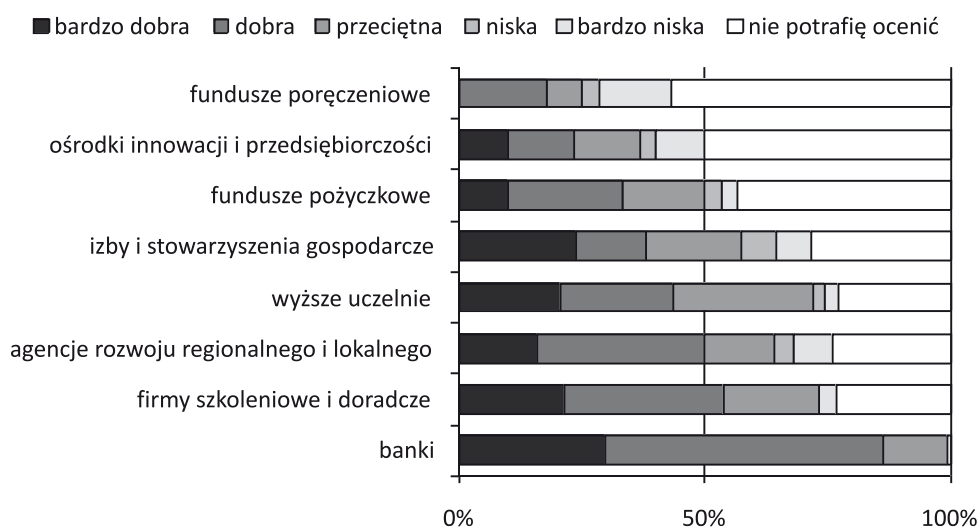
¹² Przedsiębiorca definiowany jest tutaj jako właściciel, menedżer lub inny pracownik zarządzający firmą.

Najczęstszymi przyczynami niekorzystania lub rezygnacji z usług instytucji otoczenia biznesu było niedopasowanie oferty do potrzeb przedsiębiorstwa (56,6%) oraz zbyt wysokie koszty usług (43,4%). Brak informacji o usługach jako przyczyna braku współpracy uzyskało aż 35,4% odpowiedzi, a brak dostępności do usług – 19,2%, co wynika, jak wspomiano wcześniej, m.in. z faktu lokalizacji instytucji wspierających przedsiębiorczość głównie w większych miastach. Jednocześnie znaczna część przedsiębiorców (29,3%) nie widzi potrzeby korzystania z takich usług, co z jednej strony – może świadczyć o niedostrzeganiu przez nich roli wiedzy i innowacyjności we współczesnej gospodarce, zaś z drugiej strony – dowodzi zbyt słabego kreowania i uświadamiania potrzeb swoim klientom przez instytucje otoczenia biznesu.

Rys. 2. Najczęstsze przyczyny niekorzystania lub rezygnacji z usług instytucji otoczenia biznesu przez MŚP (% odpowiedzi)

Działalność instytucji otoczenia biznesu została oceniona przez przedsiębiorców niezbyt korzystnie. Respondenci najlepiej oceniają współpracę z bankami – 86,2% to oceny dobre i bardzo dobre. Ocena działalności pozostałych instytucji otoczenia biznesu wskazuje na ogromny niedosyt i niezaspokajanie oczekiwań przedsiębiorców. Firmy szkoleniowe i doradcze znalazły się na drugim miejscu rankingu i otrzymały 53,5% korzystnych (dobrych i bardzo dobrych) ocen. Na dalszych miejscach uplasowały się agencje rozwoju regionalnego i lokalnego (50%), wyższe uczelnie (43,6%), izby i stowarzyszenia gospodarcze (38,1%). Najniżej została oceniona współpraca z funduszami pożyczkowymi, funduszami poręczeniowymi oraz ośrodkami innowacji i przedsiębiorczości, których jednocześnie znaczna część badanych nie była w stanie ocenić.

Rys. 3. Ocena współpracy z instytucjami otoczenia biznesu

Efektom współpracy przedsiębiorstw z instytucjami otoczenia biznesu było przede wszystkim uzyskanie wsparcia finansowego. Najczęściej był to kredyt (67%), rzadziej pozyskanie dotacji (28%), a najrzadziej otrzymanie pożyczki (12%). Drugą grupę narzędzi wsparcia tworzy pomoc merytoryczna, technologiczna i organizacyjna obejmująca pomoc w poszerzaniu wiedzy (41% wskazań), zdobyciu nowych doświadczeń przez przedsiębiorców (33%), rozwiązywaniu konkretnych problemów (17%). Nie napawa optymizmem fakt, iż przedsiębiorstwa stosunkowo rzadko uzyskują wsparcie przy zakupie nowych technologii (10% odpowiedzi). Brak wsparcia ze strony instytucji otoczenia biznesu stanowi, zdaniem przedsiębiorców, podstawową barierę rozpoczęcia i prowadzenia eksportu na rynki Europy Wschodniej.

Rys. 4. Efekty współpracy przedsiębiorstw z instytucjami otoczenia biznesu (% odpowiedzi)

Respondenci deklarują, iż chcieliby współpracować w przyszłości z bankami (69%), agencjami rozwoju regionalnego i lokalnego (55%) oraz z firmami szkoleniowymi i doradczymi (50%). Do refleksji skłania fakt, że stosunkowo niewielu przedsiębiorców chciałoby w przyszłości działać w izbach i stowarzyszeniach gospodarczych (24%). Przedsiębiorcy oczekują wsparcia ze strony instytucji otoczenia biznesu, jednakże nie wykazują wystarczającej aktywności i chęci współpracy w ramach własnych stowarzyszeń i organizacji.

Rys. 5. Potrzeba współpracy z instytucjami otoczenia biznesu w przyszłości (% odpowiedzi)

Podsumowując wyniki analizy wsparcia małych i średnich przedsiębiorstw przez instytucje otoczenia biznesu w regionie lubelskim, można wysnuć następujące wnioski:

- pomoc ze strony instytucji otoczenia biznesu dla przedsiębiorstw ma bardzo ograniczony charakter; stosunkowo niewielki odsetek firm współpracuje zwłaszcza z funduszami poręczeniowymi i pożyczkowymi, ośrodkami innowacji i przedsiębiorczości oraz wyższymi uczelniami,
- instytucje otoczenia biznesu powinny skupić się na lepszym dopasowaniu swojej oferty do potrzeb przedsiębiorców oraz szerszym promowaniu swoich usług,
- istnieje potrzeba poprawy dostępności usług m.in. poprzez rozwój instytucji otoczenia biznesu w mniejszych miastach regionu lubelskiego,
- przedsiębiorcy zainteresowani są szerszą współpracą z instytucjami otoczenia biznesu w przyszłości, lecz dokonana przez nich ocena instytucji wskazuje na konieczność znacznych zmian w działalności IOB.

2.3. Rozwój małych i średnich przedsiębiorstw a współpraca z instytucjami otoczenia biznesu

W celu sprawdzenia współzależności pomiędzy rozwojem przedsiębiorstw a współpracą z instytucjami otoczenia biznesu dokonano analizy rozkładu sytuacji przedsiębiorstw w układzie rozwój – stagnacja – regres w zależności od tego, czy ta współpraca występuje (tab. 4).

Tab. 4. Sytuacja przedsiębiorstw a współpraca z instytucjami otoczenia biznesu

Rodzaj instytucji otoczenia biznesu	Występowanie współpracy z IOB	Struktura przedsiębiorstw w %		
		Rozwój	Stagnacja	Regres
Agencje rozwoju regionalnego i lokalnego	TAK	66	22	12
	NIE	45	43	11
Firmy szkoleniowe i doradcze	TAK	59	32	9
	NIE	51	34	15
Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości	TAK	60	30	10
	NIE	53	34	12
Wyższe uczelnie	TAK	59	31	10
	NIE	53	34	13
Udział przedsiębiorstw w całej próbie w %		55	33	12

Analiza wyników badań pozwala zauważyć, że większość przedsiębiorstw (59-66%) współpracujących z agencjami rozwoju regionalnego i lokalnego, firmami szkoleniowymi, ośrodkami innowacji oraz wyższymi uczelniami to przedsiębiorstwa zakwalifikowane do grupy przedsiębiorstw rozwojowych. Wśród przedsiębiorstw współpracujących z wymienionymi instytucjami około 1/3 to przedsiębiorstwa zaliczone do kategorii „stagnacja”, zaś zaledwie 9-12% firm przeżywa regres.

Większość firm rozwojowych współpracuje z agencjami rozwoju regionalnego oraz ośrodkami szkoleniowymi i doradczymi, natomiast większość przedsiębiorstw znajdujących się w stanie cofania się nie korzysta z usług firm doradczych, ośrodków innowacji oraz wyższych uczelni.

Tab. 5. Współzależność pomiędzy poziomem współpracy z instytucjami otoczenia biznesu a rozwojem małych i średnich przedsiębiorstw

Rodzaj instytucji otoczenia biznesu	Współczynnik V-Cramera
Agencje rozwoju regionalnego i lokalnego	0,24
Firmy szkoleniowe i doradcze	0,36
Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości	0,40
Wyższe uczelnie	0,29

Wyliczone wartości współczynnika V-Cramera wynoszą od 0,2 do 0,4 i wskazują na występowanie współzależności pomiędzy poziomem współpracy małych i średnich przedsiębiorstw z instytucjami otoczenia biznesu a poziomem rozwoju przedsiębiorstw. Wartość współczynników świadczy o tym, że zależność ta nie jest zbyt silna¹³. Warto w tym miejscu zauważyć, że „zależności identyfikowane w naukach społecznych uwarunkowane są licznymi czynnikami, które powodują zaniżanie współczynników korelacji między badanymi kategoriami. Dlatego już zidentyfikowanie statystycznie istotnej korelacji zasługuje na uwagę badacza” [Mazur i inni 2008, s. 115].

Występująca współzależność jest dowodem na to, że korzystanie z usług firm oferujących wsparcie dla przedsiębiorstw pozwala na osiągnięcie swego rodzaju wartości dodanej, która zwiększa szansę rozwoju przedsiębiorstwa.

Wcześniej, w oparciu o wyniki badań stwierdzono, że współpraca małych i średnich przedsiębiorstw z IOB w regionie lubelskim nie przebiega na satysfakcjonującym poziomie, głównie z powodu niewłaściwej oferty, ceny i braku informacji o usługach firm wspierających działalność sektora MŚP.

W oparciu o przedstawione wyniki badań uprawnione jest stwierdzenie, iż **jednym z istotnych ograniczeń rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w regionie lubelskim jest niewystarczające wsparcie ze strony instytucji otoczenia biznesu.**

3. Wnioski i rekomendacje dotyczące podjęcia pożądanych działań w regionie lubelskim

Współpraca małych i średnich przedsiębiorstw regionu lubelskiego z instytucjami otoczenia biznesu ma ograniczone rozmiary. Również poziom tej współpracy nie jest zadowalający. Najwyższą średnią ocenę (4,1) otrzymały banki, natomiast najniższą (2,7) fundusze poręczeniowe. Średnia ocena współpracy ze wszystkimi instytucjami wynosi 3,8 w pięciostopniowej skali. Badanie udowodniło, że istnieje współzależność pomiędzy poziomem współpracy małych i średnich przedsiębiorstw z instytucjami otoczenia biznesu a rozwojem MŚP.

W interesie przedsiębiorstw, instytucji otoczenia biznesu oraz całego regionu leży rozszerzenie skali oraz jakości tej współpracy. W tym celu konieczna jest bardziej **marketingowa orientacja IOB, dostosowanie oferty pod względem zakresu i ceny do potrzeb przedsiębiorców**. Co trzeci badany narzeka na **brak informacji** o usługach, a co drugi na **złą dostępność** usług. Istnieje potrzeba **promowania** zakresu możliwości IOB, reklamowania **przykładów dobrych praktyk** oraz poprawy dostępności usług. Aktualnie znaczna część IOB funkcjonuje w większych miastach, natomiast przedsiębiorcy z pozostałych miejscowości mają utrudniony dostęp do wsparcia. Być może dobrym rozwiązaniem byłaby pomoc, w tym szkolenie przedsiębiorców na odległość (*e-learning*), poprzedzone ankietyzacją potrzeb.

Konieczna jest **ściślejsza współpraca IOB z samorządem terytorialnym**, który powinien pomagać w zdobyciu lokalizacji i pomieszczeń zapewniających szerokie dotarcie do przedsiębiorców, zwłaszcza tych uruchamiających działalność gospodarczą.

Istnieje potrzeba **poprawy wizerunku** instytucji okołobiznesowych, których działalność oceniana jest do-
syć nisko przez MŚP.

O konieczności propagowania skutecznej pomocy niesionej przez IOB świadczy też poziom wskazań przez przedsiębiorców na potrzeby współpracy z IOB w przyszłości. W tym przypadku również na pierwszych miejscach są banki, agencje rozwoju regionalnego oraz firmy szkoleniowe, natomiast pozostałe instytucje nie są doceniane (10-20% wskazań). Wszystko to potwierdza potrzebę działań z zakresu promocji usług IOB.

Przedsiębiorcy oczekują od IOB przede wszystkim pomocy w pozyskaniu środków finansowych (uzyskanie kredytu, pożyczki, poręczenia, dotacji), pomocy w poszerzaniu wiedzy i nabywaniu nowych doświadczeń, a także w rozpoczęciu i prowadzeniu eksportu na rynki Ukrainy i Białorusi.

Instytucje wspierające przedsiębiorczość powinny uwzględnić te oczekiwania przy konstruowaniu swojej oferty, ale powinny również **kreować większe potrzeby** innowacyjnych rozwiązań ze strony firm, gdyż innowacje są warunkiem wzrostu konkurencyjności przedsiębiorstw.

Istnieje potrzeba dopasowania oferty IOB do wielkości, fazy rozwoju oraz specyfiki działalności przedsiębiorstw.

Wyniki badań wskazują, że **warunkiem rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw regionu lubelskiego jest rozwój instytucji otoczenia biznesu**, a zmiana uwarunkowań funkcjonowania MŚP na bardziej korzystne powinna przekładać się na pozytywne zmiany wewnątrz firm, których efektem będzie rozwój przedsiębiorstw.

¹³ Wartość współczynnika V-Cramera zawiera się w przedziale: 0-1. Miernik jest miarą siły współzależności badanych cech, natomiast nic nie mówi o kierunku zależności.

Wobec bezsprzecznego faktu w postaci dużego znaczenia małych i średnich przedsiębiorstw w gospodarce regionu lubelskiego objawiającego się m.in. liczbą zatrudnionych osób i udziałem sektora MŚP w tworzeniu PKB **rozwój małych i średnich przedsiębiorstw będzie przyczyniał się do poprawy sytuacji społeczno-gospodarczej regionu lubelskiego** oraz zmniejszania dysproporcji pomiędzy Lubelszczyzną a innymi regionami w Polsce i w Unii Europejskiej.

Literatura

- BARTKOWIAK B., KOROL M. (2009): *Fundusze Pożyczkowe w Polsce wspierające mikro, małe i średnie przedsiębiorstwa według stanu na 31.12.2008 r.* Polskie Stowarzyszenie Funduszy Pożyczkowych.
- BŁAWAT F. (2004): *Przetwarzanie i rozwój małych i średnich przedsiębiorstw.* Gdańsk, Scientific Publishing Group.
- BOJAR E., BOJAR M. (2008): *Koncepcja klastrów a doświadczenia regionu lubelskiego.* [w:] B. Plawgo (red.): *Klasy gospodarcze jako czynnik rozwoju regionu.* Łomża, Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości.
- BURDECKA W. (2004): *Instytucje otoczenia biznesu. Badanie własne PARP, 2004 r.* Warszawa, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
- FILIPIAK B., RUSZAŁA J. (2009): *Instytucje otoczenia biznesu. Rozwój, wsparcie, instrumenty.* Warszawa, Centrum Doradztwa i Informacji Difin.
- KLEPKA M. (red.) (2008): *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego na lata 2008-2015.* Lublin, Oficyna Wydawnicza Politechniki Lubelskiej.
- KOWERSKI M., BIELAK J., DŁUGOSZ D. (2009): *Nastroje gospodarcze w województwie lubelskim. Diagnoza II kwartału oraz prognoza na III kwartał 2009 roku.* „Lubelski Barometr Gospodarczy”, nr 1, s. 77-102.
- MAZUR J., RÓSKIEWICZ M., STRZYŻEWSKA M. (2008): *Orientacja na wiedzę a wyniki ekonomiczne przedsiębiorstwa. Wyniki badań średnich przedsiębiorstw funkcjonujących w Polsce.* Warszawa, Szkoła Główna Handlowa. Oficyna Wydawnicza.
- NOGAŁSKI B., KARPACZ J., WÓJCIK-KARPACZ A. (2004): *Funkcjonowanie i rozwój małych i średnich przedsiębiorstw. Od czego to zależy?* Biblioteka Menedżera i Służby Pracowniczej (1996), z. 250, Bydgoszcz, „AJG” i OPO [Ośrodek Postępu Organizacyjnego].
- PLAWGO B., (RED.) (2007): *Rozwój struktur klastrowych w Polsce Wschodniej.* Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- PORTER M.E. (2003): *The Economic Performance of Regions.* „Regional Studies”, Vol. 37, No. 6-7, s. 549-578.
- Raport o stanie Funduszy poręczeń kredytowych w Polsce. Stan na dzień: 31.12.2008 r.* (2008), Krajowe Stowarzyszenie Funduszy Poręczeniowych.
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2007-2013.* (2007), Zarząd Województwa Lubelskiego.
- STRUŻYCKI M. (red.) (2004): *Małe i średnie przedsiębiorstwa w gospodarce regionu.* Warszawa, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- WASILCZUK J. (2005): *Wzrost małych i średnich przedsiębiorstw: aspekty teoretyczne i badania empiryczne.* Monografie/ Politechnika Gdańska 56, Gdańsk, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej.